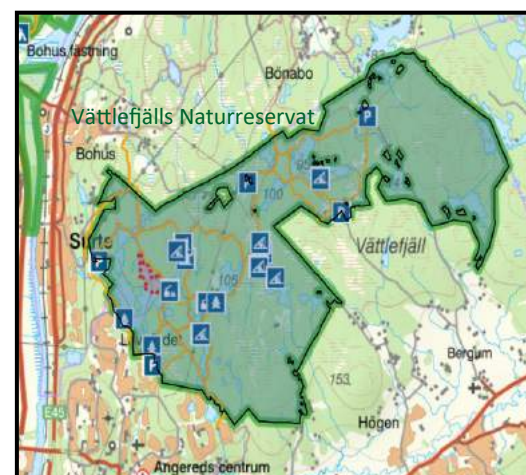

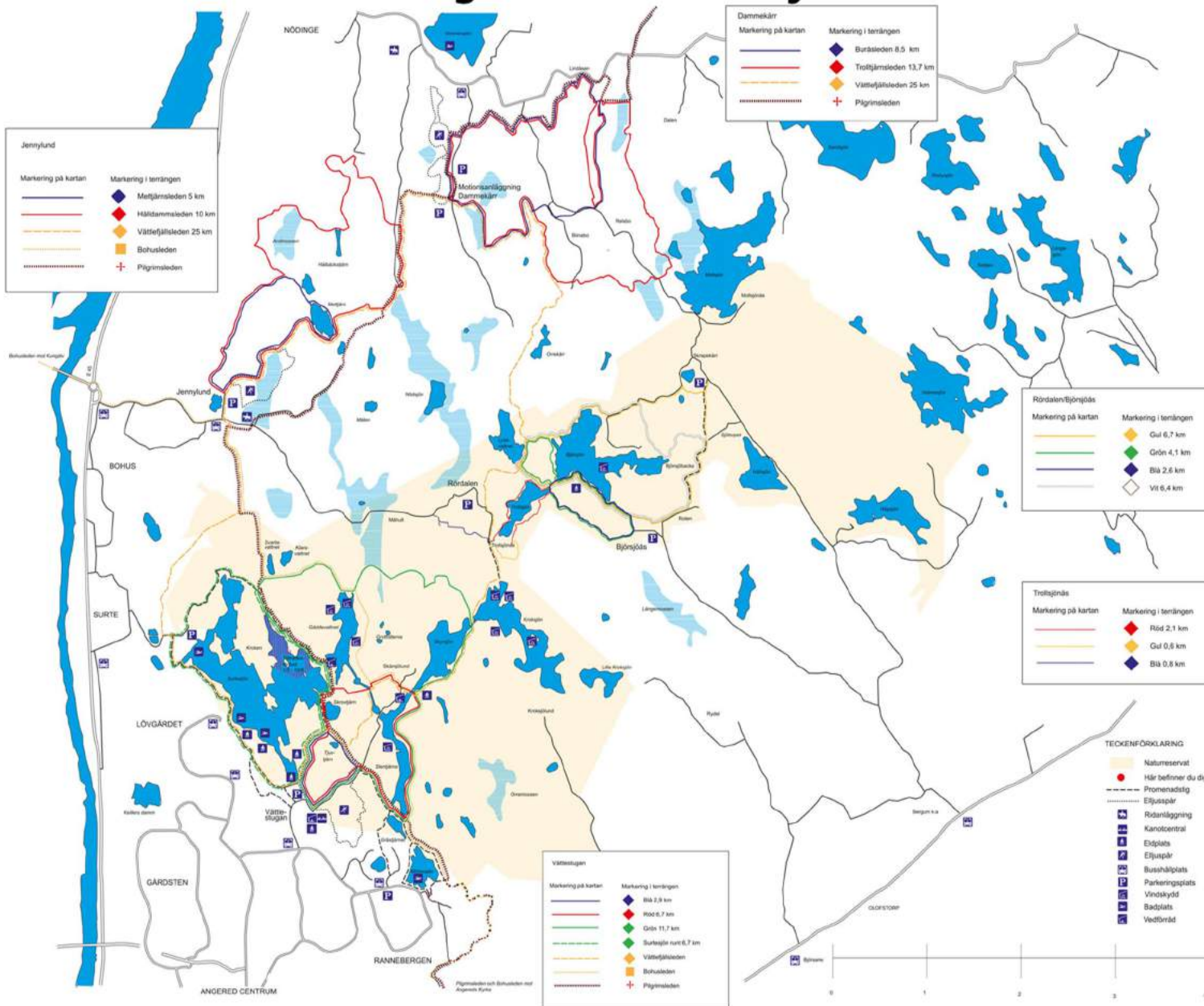
Vättlefjäll

Vättlefjäll kallas ett stort område norr om Göteborg, som avgränsas av Göta älv i väster och Lärjeån i söder. I norr utgör vägen Nödinge – Ryd gräns. Området delas av Göteborgs och Ale kommuner. Namnet *Vättle* betyder vatten och syftar på rikedomerna på sjöar, tjärnar och våtmarker. Under 1600-talet skövlades så gott som all skog, som gick åt till uppbyggnaden av staden Göteborg och till båtbyggeri. Intensivt bete hindrade återväxten och bergryggar stack upp mellan ljungedar och sjöar. Därav namnet *fjäll*. I området har ett stort Naturreservat på ca 2400 ha avsatts.

Vandringsleder Vättlefjäll

Storlommen häckar i flera av Vättlefjälls sjöar.

Det finns några enstaka fynd av bosättningar från förhistorisk tid i Vättlefjäll. Det är dock främst under medeltiden som bosättningen börjar i området. Den första gård som omnämns i skriftliga handlingar, år 1415, är gården Skvalpan. Under 1500- och 1600-talen tillkommer flera gårdar. Vättlefjäll innehöll inga större arealer jordbruksmark, därför bildades heller inga byar utan det blev istället små ensamgårdar. En gård gav oftast inte tillräckligt för att en familj skulle klara sig på den utan de fick komplettera med annan sysselsättning som till exempel olika slags hantverk. Under senare århundraden kunde de även arbeta med till exempel fruktodling eller skogsbruk.

Fram till 1500-talet var Vättlefjäll skogsbeklätt, oftast med ekskog. De närmast följande seklerna bedrevs, vad som kan kallas, skogsskövling. Mycket timmer gick åt till fartygsbygge och till husbygge när Göteborg anlades och började befolkas. Vid början av 1700-talet var Vättlefjäll närmast skogslöst. Naturen bestod, i huvudsak, av ljunghed och fukthedar. Det var inte ovanligt att hedarna nyttjades som utmarksbete åt gårdarnas djur.

Inte förrän under senare delen av 1800-talet inleddes återplantering av skog och då främst gran. Planteringen föll inte helt väl ut då Vättlefjäll delvis var utanför granens utbredningsområde. Tall, björk och ek har så småningom återtagit en del av förlorad mark. Typiskt för Vättlefjäll är också fukthedar som blandas med hållmarker, myrstråk och hållmarksjunghedar. Några bränder under andra halvan av 1900-talet har också påverkat växtligheten.

Sjöarna i Vättlefjäll är näringsfattiga och många är också påverkade av förorening. Det senare kompenseras av årlig kalkning.

Klockgentianan finns på hela Vättlefjäll, främst längs stigar, sjöstränder och på fukthedar, där den slipper konkurrens av andra växter.

I Vättlefjäll finns flera märkta leder av olika längd. Många vandrare använder lederna för att motionera eller för att bara komma ut och få njuta av en härlig och vederkvickande natur.

Djurlivet på Vättlefjäll

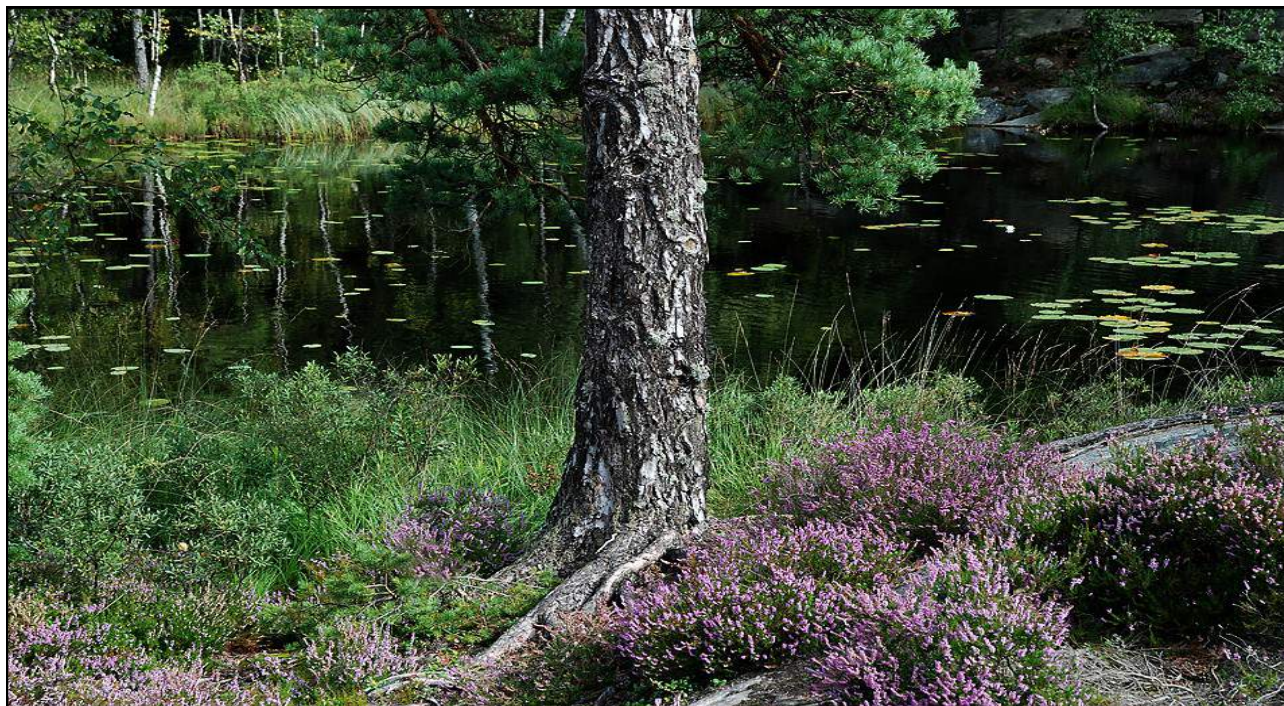
Vättlefjäll har en däggdjurs- och fågelfauna som är representativ för mager skogsmark med stort inslag av mossar och sjöar. Älg, rådjur, räv och grävling är ganska vanliga. Bäver, vildsvin, dovhjort och trana är på invandring. Skogens småfåglar har minskat kraftigt under de senaste decennierna. Tjäder, orre, pärluggla och sparvuggla förekommer sparsamt.

Strömstare och forsärla håller till i de rinnande vattnen och storlommen häckar i flera av sjöarna liksom den mindre omtyckta kanadagåsen. Flera av sjöarna kalkas och i några har ädelfisk planterats in.

Runt gårdarna Björsjöås, Björsjöbacka, Roten och Skrapekärr håller fåren markerna öppna.

Växtlivet på Vättlefjäll

Vättlefjälls naturliga ekskogar försvann redan i slutet av 1600-talet på grund av skogsskövling och hårt bete. Därefter följde en lång period då ljung- och fukthedar breddade ut sig. Först i början av 1900-talet upphörde ljungbränning och skogsbete och en viss skogsplantering skedde. En stor del av området har utvecklats fritt genom självsådd. På de karga markerna trivs tallen särskilt bra.

Några av karaktärsväxterna på fukthedarna är pors, blåtåtel, hedsäv, ljung, myrlilja och klockljung. De två senare har en kustnära utbredning och är mycket ovanliga i övriga delar av landet. En raritet på den tidigare ljungheden öster om Stentjärnen är cypresslummern. Den vackra klockgentianan förekommer sparsamt i hela området, framförallt längs stigar och sjöstränder, där den slipper konkurrens av andra växter.

Klockgentianor

Cypresslummer

Myrlilja

Klockljung

Pors

Med kanot på Vättlefjäll

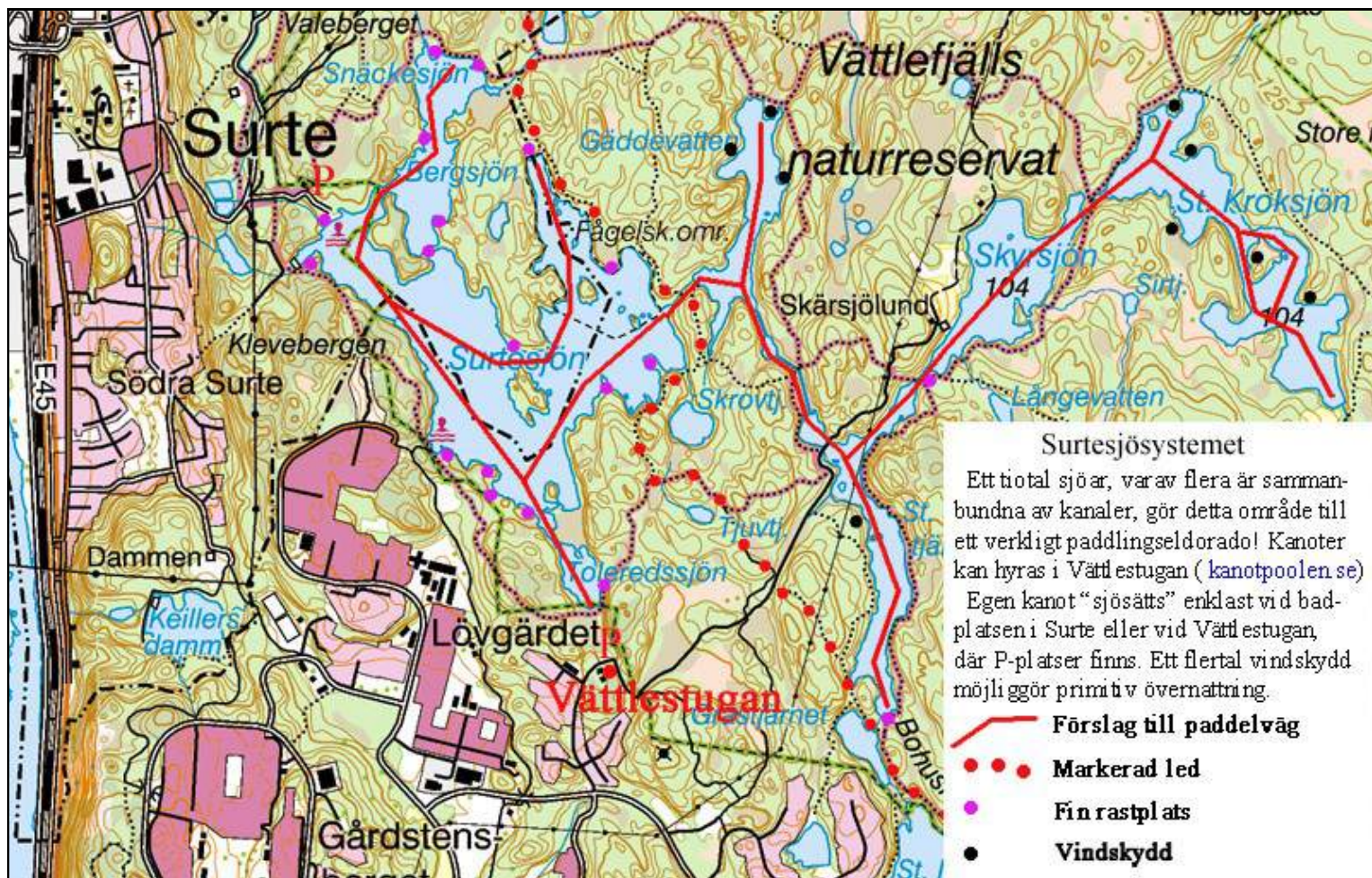
Ut på Skyrsjön

Vindskydd, Gäddevattnet

Kanalen söder om Gäddevattnet

På väg mellan Toleredssjön och Surtesjön

Vattnet på Vättlefjäll

Vattnet har i alla tider haft stor betydelse för människan. Det var förr livsviktigt som fiskevatten och i århundraden fick vattnet driva kvarnar och sågar. Om denna verksamhet vittnar utdikade mossmarker, uppdämda sjöar och kvarnlämningar. På flera ställen kan man hitta spår efter kvarnstensbrytning och på några platser ligger ämnen till kvarnstenar kvar. Vattnet från Vättlefjäll har en fallhöjd på ca 100 m ner till Surte. Detta bidrog till att man tidigt anlade industrier här. Under många år var kvarnverksamheten dominerande och därefter kom glasbruksepooken. Under första halvan av 1900-talet bedrevs det industriell brytning av brännertorv i några mossar för

att förse Surte glasbruk med bränsle till glasframställningen.

När Bohuslän var norskt hade Norge kontroll över delar av Vättlefjäll (Skårdals skate). Man hade kvarnar här och hämtade brännertorv till Bohus fästning.

Under 25 år i slutet av 1900-talet försörjdes några samhällen i Göta älvdalen med vatten från Surtesjösystemet.

Numera nyttjas vattnet endast av friluftslivet. På senare tid har det ökade behovet av dricksvatten åter gjort Vättlefjäll intressant.

Vättlefjäll - en stadsnära och lättillgänglig vildmark

Borgens fotbollsplan 1920. Notera de helt skoglösa bergen.

Foto Lars Holmberg

Vättlefjäll är ett bergigt skogsområde, som i väster gränsar till Göta älv, i sydväst till bostadsområdena Rannebergen och Lövgärdet och i söder till Lärjeåns dalgång. Området är kuperat med ett flertal höjder som når upp till 150 meter över havet. Under 1700- och 1800-talet var i stort sett hela trakten en enda stor ljunghed, där kala berg stack upp, därav namnet **fjäll**. Ordet **vättle** har med väta och vatten att göra och det stora antalet sjöar, vattendrag och surdrågor, har bidragit till namnet. Vandrare har flera markerade

stigar att välja på och en kanotled förbinder ett tiotal sjöar. Flera vindskydd och eldplatser möjliggör rastning och övernattniing i det fria. Med lite tur kan man hitta en "privat" badstrand eller till och med en "egen" liten ö. Vid Lövgärdet och Surte finns det sandstränder, medan övriga stränder oftast är steniga, med svagt sluttande klippor. Fritidsfiske bedrivs under alla årstider. Under de vinterdagar, när isarna bär, är vattenleden välfrekventerad av skridsko- och skidåkare.

Text och bild: Pelle Dalberg

Sevärt Rannebergen – Jennylund (Vättlefjäll)

Paddling i en av de tre kanalerna

Vättlefjäll är en stor bergsplåt, som i väster gränsar till Göta älvs dalgång, i sydväst till Rannebergen och Lövgärdet och i söder till Lärjeåns dalgång. I norr och öster ansluter skogsområden i Ale och Lerums kommuner.

Under 1700- och 1800-talen var området i stort sett en enda stor ljunghed, där kala bergknallar stack upp. Namnet **fjäll** härrör från denna tid. Ordet **vättle** har med väta och vatten att göra. Det stora antalet sjöar, mossar och mindre vattendrag påvisar ordets ursprung. Vandrare har flera markerade stigar att välja på och för kanotister finns kanotleder. Flera vindskydd erbjuder rastning och övernattnig i det fria. Fiskekort krävs i de flesta sjöar och i Göta älv.

2600 ha av området är skyddat som naturreservat.

Kvarnlämning i Mölnesjöbäcken

Vy från leden öster om Surtesjön

Vy från Skårdals skans

Badklippor, Surtesjön

Vattnet dominerar denna Vättlefjällsetapp. Vackra vyer, härliga badklippor och möjlighet att hyra kanot i Vättlestugan och ta sig ut på Surtesjösystemet. Tio sjöar binds här samman av kanaler till ett verkligt paddlingseldorado. I den branta backen upp mot Stora Mölnesjön kan man se spår av den förr så viktiga kvarnverksamheten.

Mitt i backen finns en kvarnlämning och ett flertal uttjänta kvarnstenar. En särdeles fin vy får man om man klättrar upp till den otillgängliga Skårdals skans, en gammal försvarsanläggning, som minner om kriget mot danskarna. Närheten till vildmarken gör att det finns chans att få se några av våra vilda djur.

Sensommar, Surtesjön

Älgko med kalv, Vättlefjäll

Storlommar, Kroksjön

Orrspel, Vättlefjäll

Sevärt mellan Jennylund och Nödinge

Typisk Vättlefjällsnatur

Fodergetruta

Strax innan Jennylund passeras ett smal mosse, där det funnits en bro, som kallades "Danskebron". Detta namn kan ha att göra med en gammal smuggelväg, som gick runt det dansk-norska Skårdals skate.

Vid Jennylund finns Ale Arena med skridskois från okt till mars. Kanske inte så intressant för vandraren. Här finns även en ridanläggning, som möjligen kan locka. Fortsätt annars vandringen och ni kommer att passera en f.d. djurpark, där det fortfarande finns en del djur. Vid här en sällsynt växt, **fodergetrutan**, etablerat sig. Ni hittar den på höger sida om vägen. Fortsätt nu på vägen, som ingår i "**Säkra ridvägar**", ett lovligt projekt i Ale kommun, för att få bort ryttare från trafikerade vägar. Skulle vädret locka till bad, så är Stora Mettjärn en av de finaste badsjöarna på Vättlefjäll!

Nu kommer ni snart till högsta punkten på denna etapp. Här bör ni gå upp till en utsiktspunkt på berget 100 m åt höger. Här har man en milsvid utsikt över Vättlefjäll, mycket "tack vare" två stora bränder, som härjat här. Den första inträffade 1984 och den senaste 2009. Längre fram har ett skyddat område avsatts genom ett naturvårdsavtal, för att vetenskapligt kunna studera följdverkningarna av den senaste branden.

Längre fram, där ridvägen övergår till en skogsbilväg finns ett kraftigt dämme, som förr dämde upp hela den stora mossen upp till Nödsjön och skapade ett stort vattenmagasin, kallat Hållsdammen, som nyttjades av två kvarnar nedströms. Det enda som idag minner om dessa kvarnar är ett antal kvarnstenar i och vid kanten av Hållsdammsbäcken.

Pilgrimsbad i Stora Mettjärn

Efter branden 2009

Mot Nödinge

Vimmersjön 1921

Surte – glasbruk och samhälle

En unik bruksmiljö som har bevarats

Surte glasbruksmuseum

Museet i den gamla kvarnen berättar på ett informativt sätt hur det gick till när man tillverkade glasflaskor. Man har byggt upp autentiska arbetsmiljöer. Man berättar också om mannen från Surte som designade Coca Cola-flaskan.

Glasbruket

I Surte fanns mark, vattenkraft från dammar och mossar uppe i bergen, sand och torv. Leveranser till och från bruket skedde främst med båtar och prämar på älven.

Eda glasbruk i Värmland köpte mark i Surte 1860 och startade ett glasbruk som 1896 togs över av Liljedahls glasbruk. 1898 var Surte Sveriges största buteljglasbruk.

1975 var Surte ett av tre glasbruk i en koncern med en överkapacitet som motsvarade ett glasbruk. Surte var störst men närheten till Göteborg var motiv för att lägga ner just Surte. En mer än hundraårig glasbrukstradition gick i graven och en unik bruksmiljö med stor inre gemenskap slogs i spillror.

Köket hos en arbetarfamilj

I museet finns denna lägenhet som visar hur en glasarbetarfamilj bodde in på 1950-talet. Sammanhållningen bland folket på bruket var mycket stark. Föreningen Bruksongar verkar för att minnet av bruksepoken skall bevaras för framtiden.

Surte och bandyn

Intresset för bandy i Surte kommer av att glasblåsare från Värmland förde sporten med sig. Surte skridskoklubb bildades 1927 men den första bandymatchen spelades redan 1908.

Den 2 mars 1952 spelade Sverige och Norge landskamp i bandy på Surtesjön. 15 000 bandysugna invaderade Surte. Tåget från Norge hade sex extravagagnar. Uppför backarna mot Surtesjön ringlade ett lämmeltåg som aldrig tycktes ta slut. Sverige vann matchen.

1971 tog sig Surte till allsvenskan i bandy. Från att ha spelat på Surtesjöns is och på landbanor vid kvarnen och i norra Surte spelar man numera inomhus i Ale Arena i Bohus.

Surte 1906, vänstra delen av tavlan

Akvarell av Sigge K i Surte glasbruksmuseum. Originallet mäter 107 x 55 cm.

Tre viktiga transportleder passerar Surte: Göta älv, motorvägen E45 och järnvägen.

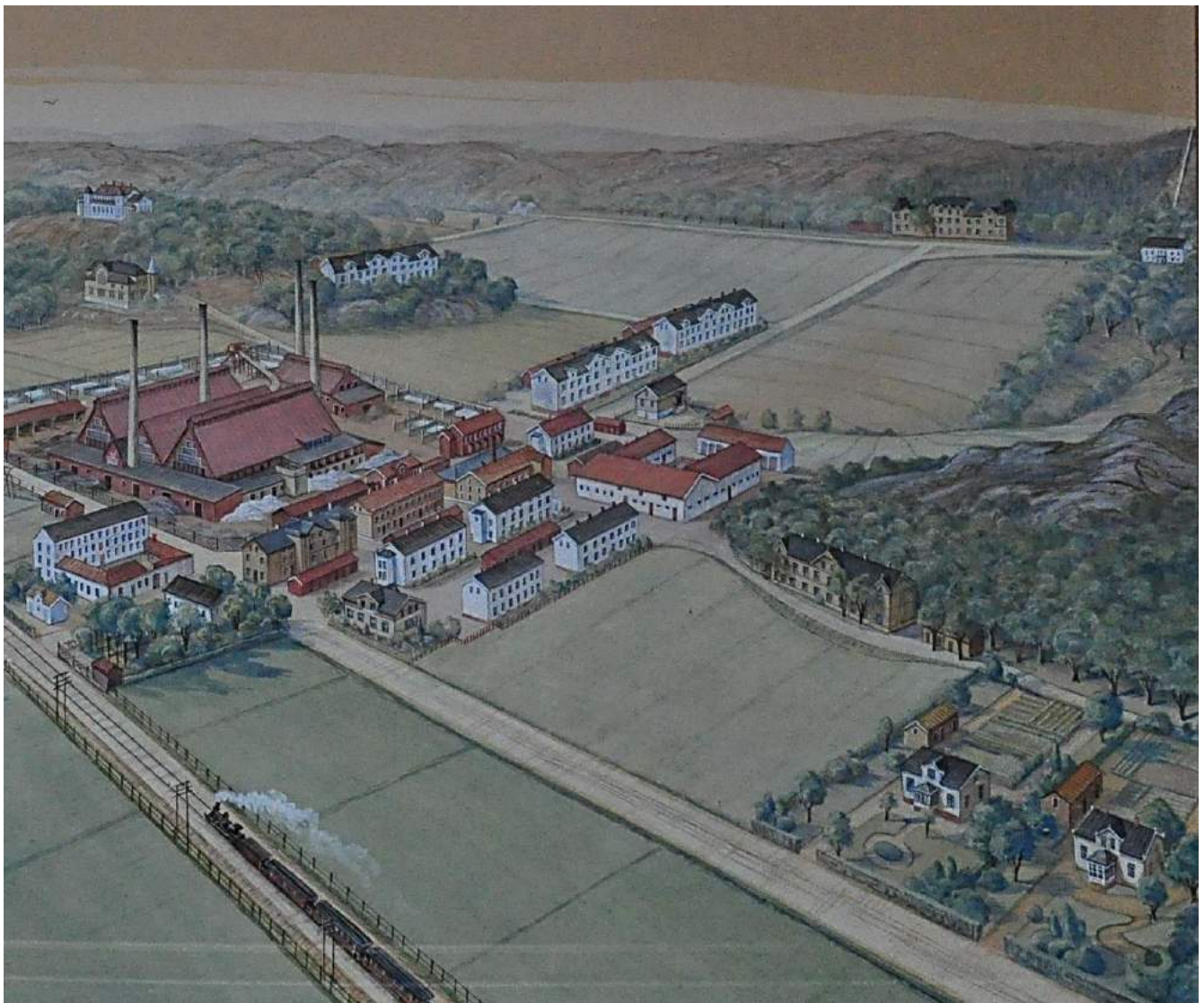
Tvårs landsvägen går Bruksgatan från Gamla hamnen vid älven, förbi den vita trevåniga kvarnen upp till berget. Vid korsningen med Göteborgsvägen låg Byxeknuten. Där fanns en "ljugarbänk" där det praktiskt taget alltid satt lediga eller pensionerade glasbruksarbetare. Man arbetade treskift i hyttan och alltid några var ju lediga. Kvarnen har förutom kvarn inrymt badinrättning och kraftverk. Numera finns Surte Glasbruksmuseum i kvarnen.

Mellan kvarnen och järnvägen ligger det vita stationshuset från omkring 1879. 1900 uppgraderades Surte från hållplats till station med stationshus några hundra meter norrut. På 1930-talet byggdes stationshus nummer tre. Det revs när motorvägen kom 2012.

Fartygen lade först till vid Gamla hamnen och lossade soda och kalk som togs upp till bruket med en linbana. Senare flyttade man till Nya hamnen högre upp. Därifrån skeppade man ut färdiga produkter. Vid sekelskiftet 1900 kunde sex-sju båtar ligga på törn för att lasta glas.

Högre upp finns bryggor på båda sidor av älven och en färja. Brukets ägare under många år bodde på gården Ellesbo på den västra sidan av älven. Från Ellesbo ner till bryggan finns en allé som fortsätter på Surtesidan upp till Karonsberg, färjkarlens hus.

Fram till 1950-talet badade man i älven vid färjeläget. Det fanns en sandstrand som ungdomen uppskattade. Mellan färjeläget och Nya hamnen hade glasbruksarbetarna sina båtar. På bryggorna dansade man. Längst upp till vänster skymtar Bohus fästning.

Surte 1906, högra delen av tavlan

De stora vita husen är arbetarbostäder. Varje hus hade ett namn. En del hus var hitflyttade från andra platser och namnen avslöjade ofta varifrån. Från Göteborg kom Hagahuset och Göteborgshuset. Från ett glasbruk i Värmland kom Sibirien. Bromöhuset kom från ett nedlagt glasbruk på Bromö i Vänern. I ett hus med namnet Rådhuset satt en klocka som bestämde tiden i Surte.

Den kringbyggda gården är Surte egendom. Ett 70-tal kor och fjorton hästar bidrog till de anställdas försörjning. I ladugården kunde arbetarna ha grisar och kanske en ko. Mjölk levererades ut i samhället mot avdrag på lönen. Till egendomen hörde skogar uppe i bergen.

I husen med de spetsiga taken fanns hyttan med vannorna (ugnarna) som kördes i treskift.

Längst upp till höger syns en vit rand. Det är en ränna där sand från bergen fick rutscha ner. I huset strax intill bodde bruksdisponenten.

Torv hämtades i mossarna uppe i bergen. Bränttorv användes för att elda med. Strötorv tog

man upp för lantbrukets behov. Med en linbana kördes torven ner till bruket.

På berget uppe till vänster ligger skolan, byggd efter ritningar från glasbruket i Liljedahl i Värmland där ett liknande skolhus hade byggts i sten. Skolan på bilden brann ner 1942. Strax nedanför ligger missionshuset. Kyrkan i Surte byggdes efter det att bilden målades.

Innan glasbruket kom till Surte hade samhället runt 100 invånare. På några år mångdubblades befolkningen. Bruket fick snabbt bygga bostäder. I lönen ingick en lägenhet med ett rum och kök med vedbrand. Några få lägenheter hade två rum.

Enligt skolstadgan från 1842 skulle alla barn gå sex år i skolan. I Surte, liksom på andra glasbruk, tog man inte lagen på allvar. När man behövde extrahjälp på bruket hämtade man barnen i skolan, eller i hemmen vid skiftbyten på natten. Barnarbete upphörde vid tiden för första världskriget.

Surte kyrka

Surte kyrka nära E45 är ett exempel på den nationalromantiska arkitekturen från början av 1900-talet. Arkitekten Sigfrid Ericsons definitiva genombrott inom svensk kyrkoarkitektur kom 1914 med Masthuggskyrkan i Göteborg. 1911 ritade han

Surte kyrka. Bönder i Skårdal, norr om Surte, körde sten från sina gårdesgårdar till kyrkobygget. Avståndet till sockenkyrkan i Nödinge var besvärande långt. För folket på Surte var det dessutom en kulturkrock att möta bondebefolkningen i Nödinge.

I slutet av 1800-talet förändrades Surte definitivt från ett öppet jordbrukssamhälle till en sluten bruksmiljö. Verksamheten vid glasbruket expanderade och antalet anställda ökade från 114 personer 1867 till 453 trettio år senare. Många kom från glasbruk i Sverige och utomlands. Med stora barnfamiljer växte befolkningen snabbt i Surte.

Särskilt glasblåsarna var ett resande släkte. I en glasblåsarfamilj kunde barnen vara födda i olika länder.

Det religiösa livet här på Surte var undermåligt i min ungdom. Det var långt till kyrkan och först med de frireligiösa rörelsernas framträdande omkring 1885 och godtemplarrörelsens uppkomst kunde man märka en moralisk uppräckning bland befolkningen. (Johan Ludvig Kildén, född på Surte 1880)

Surte missionskyrka

1902 byggde Surte Missionsförsamling sitt första missionshus. En tid hade man även sommarhemmet Vallarna och en ungdomsgård. Den nuvarande kyrkan vid Egnahemsvägen byggdes med stora ideella insatser 1964.

Text och bild: Bo Björklund.

Nationsgränser – Konflikter – Tullar

Tre nordiska kungar

År 1101 möttes tre nordiska kungar, Erik Ejegod från Danmark, Inge Stenkilsson från Sverige och Magnus Barfot från Norge. Enligt islänningen Snorre Sturlasson, den norska kungamaktens historieskrivare, möttes de i Kungahälla. Statyn står på Nytorget i Kungälv.

Detta är första gången vi med säkerhet vet att en svensk kung visat aktivt intresse för förhållandena i älvdalen. Resultatet av kungamötet blev en reglering av gränserna. Älven med omland hade blivit strategiskt viktig och därmed den territoriella kontrollen. (Sawyer)

Göta älv var i århundraden gräns mellan riken, som ofta låg i luven på varandra. Samtidigt var älven en viktig handelsled. Den var ett kommersiellt andningshål västerut för flera landskap i det medeltida Sverige. Danmark och Norge kontrollerade i övrigt hela den nuvarande svenska kusten från Svinesund till Kalmar.

När trekungamötet ägde rum mynnade Göta älv i havet vid Bohus. Två havsarmar omfamnade Hisingen. Landhöjningen har inneburit en förlängning av Göta älv och Nordre älv.

I området fanns under medeltiden två militärt, ekonomiskt och politiskt strategiska fästen, det norska Kungahälla och det svenska Lödöse. Bohusborgen blev Norges och Nordens starkaste

försvarsanläggning. Öster om älven behärskade Norge-Danmark även ett område, som hette Skårdals skate, delar av det nuvarande Surte-Bohus. Tack vare denna enklav kunde de kräva tull på svenska transporter på älven och på land.

Borgen Lödöse skulle försvara Lödöse, en av Sveriges viktigaste städer på medeltiden.

(I Sverige räknas medeltiden från 1000-talets mitt, då kristendomen började få fotfäste, till cirka 1530. Medeltiden sammanfaller således med den katolska tiden.)

Förutsättningarna för en diger och omväxlande krigshistoria kunde knappast ha varit större. Maktkampen vid älven var en blodig, bitter följetong fram till 1680-talet.

Det danska nordsjöimperiet

Danskarna eller danerna, som de kallades, hade under vikingatiden, cirka 800-1050, en dominerande ställning i Skandinavien. Deras välde bredde tidvis ut sig norrut längs den svenska västkusten, in i västra Götaland och upp längs den norska kusten.

Kattegatt och Skagerack var danska innanhav. Österut var Skåne, Blekinge och Halland en viktig del av danernas land.

Dessutom kontrollerade Danmark en del av Västergötland som under tidig medeltid kan ha omfattat området norrut till Surte.

Västerut kontrollerade man en tid delar av England. Området, som kallades Danelagen (eng. Danelaw), lydde vid vikingatidens slut under dansk lag. Vad som skapats under några decennier i början av 1000-talet var ett omfångsrikt, om än löst sammanhållet, danskt nordsjöimperium.

Kristendomen – ett maktmedel

Västergötland stod Danmark nära och hit kom impulserna från det kristna Västeuropa särskilt tidigt. Det första svenska stiftet grundades i Skara, troligen i början av 1000-talet. Svealands första biskopssäte förlades till Sigtuna omkring 1060.

Efter flera decennier av påtryckningar från den danske kungen, lät påven lyfta Danmarks, Sveriges, Norges och Islands kyrkor ut ur den tyskejerliga kyrkans maktsfär. Ett nytt ärkebiskopssäte för Norden bildades i det danska Lund i Skåne år 1104. Dess hamnstad var Lomma.

Påvestolen stödde världsliga härskare, som införde kristendomen. Den katolska kyrkan och nationalstaterna utvecklades i symbios. Det var så det andligaståndet uppstod.

Kristendomen var mer än en tro på Gud. Den var en politisk ideologi för sin tid, en tanke om hur samhället borde vara ordnat, var makten skulle ligga och framför allt varför. (Maja Hagerman i Spåren av kungens män)

Den gamla asatron var ett förhållningssätt och handlade om seder, skick och bruk på agrar bas. Kristendomen var en intellektuell religion, som förde med sig konsten att läsa och skriva. Det är tack vare den vi vet mycket om vår historia.

Gamla Lödöse – Nya Lödöse

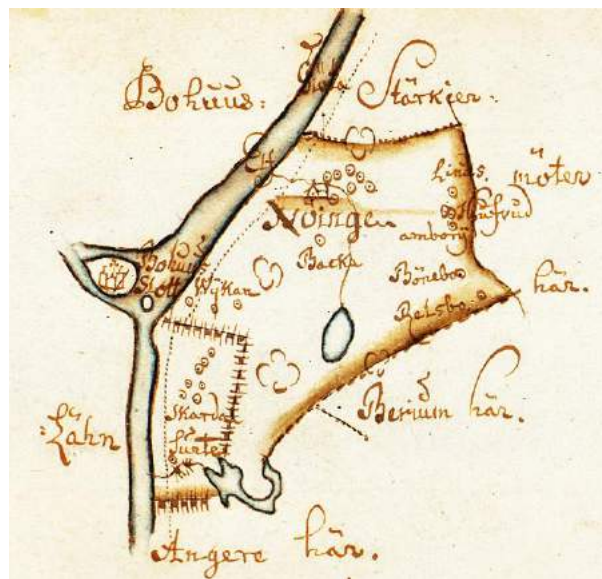
Handelsplatsen Lödöse anses ha blivit etablerad i mitten av 1000-talet. På 1300-talet kan Lödöse ha haft 2 000-3 000 invånare. Dess betydelse för de västra landskapen i det dåvarande Sverige var betydande. All utrikeshandel gick via Lödöse.

När den danska passagetullen vid Bohus blev alltför besvärande byggde man 1473 en ny svensk stad söder om Bohus, Nya Lödöse. Gamla Lödöse levde dock kvar som stad till 1646.

Göta älvkorridoren och Skårdals skate

Först vid mitten av 1200-talet nådde Sverige, genom en smal korridor söder om Bohus, fram till havet. Det skedde genom dansk överlåtelse av Askims och Sävédals härader. Norge överlät Lundby och Tuve socknar på Hisingen.

Ungefär vid samma tid fick Norge ett område på den svenska sidan av älven, Skårdals skate, som bestod av byarna Norra Surte och Skårdalen i Nödinge socken. Södra Surte i Angereds socken berördes inte.

Nödinge socken och Skårdals skate

Skårdals skate var en norsk enklav öster om Göta älv. Rester av Skårdals skans finns kvar i bergen högt ovanför älven. Ur en kartbok av Hans Georg Möller i Kungliga Biblioteket. På vissa kartor markeras enklaven som en trubbig triangel med sin bas i älven.

Baggar och pesar

Landshövdingen i Göteborgs och Bohus län 1950-1971, Per Nyström, född 1903, berättade från sin barndom i Västerlanda att

västgötapojkarna ropade "baggar" det vill säga "norrbaggar" till oss bohuspojkar, när vi fiskade gädda vid Göta älv, och brökte försmädligt åt oss. Detta trots att Birger Jarl redan 1257 förbjöd västgötarna att skälla norrmännen för "baggar".

På den svenska sidan av älven talade man om "baggar" och "baggesidan". På den norska svarade man med att kalla svenskarna "pesar". Pese är ett annat ord för tjurpenis. På dansbanor vid älven kunde det ännu på 1950-talet hetta till mellan "baggar" och "pesar".

När kärleken ändå slog en bro över älven sade man att *han gefte säk mä ett gimmer*, dvs. han gifte sig med en ung kvinna från bohussidan. *Gimmer* är ett gammalt namn för "ung färtacka".

Förbindelser över älven

1680 öppnades en färjeförbindelse mellan Kungälv och Lilla Viken där älven är som bredast. Tisdagar och fredagar var färjedagar. 1767 bytte man färjeläge till Jordfallet där älven är som smalast. 200 år senare öppnades den nuvarande Jordfallsbron.

Mellan Fästningsholmen och nuvarande Eriksdal på Hisingen byggdes en bro 1680. Den förstördes av stormen 1783 och ersattes med färjor. 1940 byggdes den nuvarande Bohusbron. Då upphörde ångbåtstrafiken mellan Kungälv och Bohus järnvägsstation.

Danska broar över älvarna

Utbuktningen på den östra sidan av älven är ett resultat av jordfallet (jordskredet) som ägde rum troligen vid 1100-talets mitt. Om kartans exakthet kan man ha synpunkter. Karta från Krigsarkivet.

Den dansk-norska passagetullen

När passagetullen började tas upp vid Bohus vet man inte säkert men 1441 framförde det svenska riksrådet klagomål till det norska över den, som man ansåg, olagliga och oskäligen tull som avkrävdes den svenska trafiken förbi Bohus, både till lands och till vatten. Från dansk-norsk sida motiverades tullen med att båda älvstränderna var norska.

Fritt handelsutbyte med komplikationer

Det hade fastslagits i traktaterna mellan länderna att man skulle ha ett fritt handelsutbyte mellan grannfolken och Gustav Vasa var angelägen om att inte försämrade förhållandet till Danmark. Samtidigt ville han stödja handeln via den viktiga staden Nya Lödöse. Därför gällde dubbla budskap vilket skapade paradoxala situationer.

En borgare från Lidköping kunde vinna på att föra ut sina varor från Kungälv, där han var tullfri, i

stället för från Nya Lödöse, där exporttull skulle betalas.

Hertig Karl drev handel mellan sitt hertigdöme i Mellansverige och Marstrand där han hade ett särskilt ombud stationerat. Han importerade sill, fisk, salt och kläde. Som betalning levererade han järn från Värmland och spannmål från norra Västergötland.

Några år senare, som svensk kung, gav han order om att inga varor fick föras över gränsen.

Den svenska gränstullen

På 1620-talet hör man först talas om den svenska gränstullen vid Göta älv. På 1630-talet etablerades en fast gränstullsorganisation.

1639 kom rikskanslern Axel Oxenstierna till Göteborg. Han noterade hur viktigt det var att handeln från Västergötland, Värmland och Dalsland drogs ner till Göteborg och inte åt Kungälv eller andra norska och danska orter.

Bevakningen av gränsen var ett stort problem. Tullinspektören Henrik Sinclair framhöll i sina skrivelser att det vid timmerflottning på älven lätt överfördes gods till den norska sidan. *Emellan Vänersborg och Älvsborg drives ett stort underslev*, menade han (*underslev*, förskingring, trolöshet mot huvudman).

De tullräkenskaper som finns bevarade är från åren 1646 och 1651. De redovisar deklarerad import och export från tullstationerna Vik, Grönån i Skepplanda och Gamla Lödöse.

Gränslinjen mellan Danmark och Sverige

Bilden är från Bedas café i Surte. Här gick gränsen mellan den norsk-danska enklaven Skårdals skate och Sverige. Gränsmarkeringen fortsätter utomhus. Marken på den svenska sidan hörde till Angereds socken. I slutet på 1930-talet överfördes södra Surte till Nödinge socken. Foto: Pelle Dalberg.

Tullstationen Vik

Vik var den största svenska tullstationen. Den låg i Lilla Viken, mellan Skårdals skate och Stora Viken.

1646 kom en tredjedel av de passerande vid Vik från Skaraborgs län. Borgare från Falköping, Skara, Lidköping, Skövde och Hjo förekom vid flera tillfällen, även bönder från Barne, Laske, Kåkind och Vadsbo härad.

Personalen var gränsridare med en tullnär eller inspektor som chef. Inför Mickelsmässan i Kungälv i september och Larsmässomarknaden i Göteborg i augusti fick de förstärkning.

Tidvis gjorde man stora beslag av tullpliktigt gods, sannolikt dock endast en ringa del av det som på olika vägar fördes förbi tullplatsen.

Smuggling via Skårdals skate

Särskilt svårt var det att bevaka Skårdals skate. Befolkningen där betraktade sig som danska medborgare och hade ingen respekt för svensk lagstiftning. Läget mellan Göta älv och Ale fjäll fordrade en god lokalkännedom för att snabbt kunna forceras. Bland annat vid torpet Store Skogh (nära Skogssjön vid Rördalsvägen) finns ett pass som smugglarna använde sig av.

Varorna kunde i skydd av nattmörkret föras i land vid älven och transporteras upp till gårdarna i Skårdals skate. Här skedde ompackning av godset, som sedan på olika vägar fördes vidare, framförallt till Alingsås, vars borgare stod i livlig förbindelse med bönderna i Skårdal. På motsvarande sätt kunde dessa bönder överföra *alla de mesta och bästa varor, som dit ankomma ifrån de västgötske landsstäder*.

Genom en effektiv organisation av den olagliga gränshandeln grundlade många Skårdals- och Surtebönder stora förmögenheter.

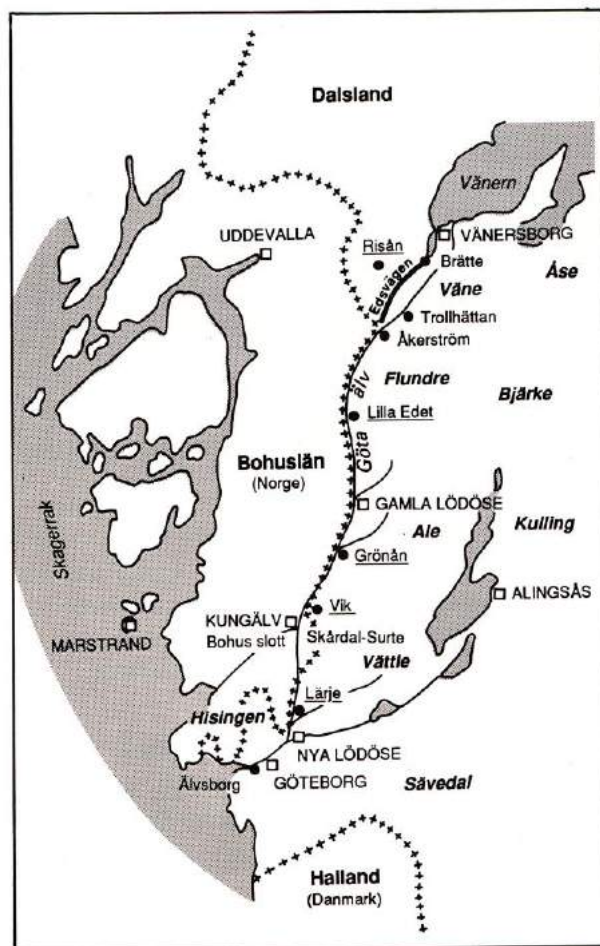
Illegal utförsel av osmundjärn

Bland de varor, som olagligt fördes ut nämner tullinspektoren Henrik Sinclair särskilt osmundjärn, som med *många Tusende Hästelass* fördes fram till gränsen. Järnet (små bitar à cirka 350 gram) lades i säckar och tunnor hos bönderna, väl dolt i deras spannmålsbingar till dess läge för transport över gränsen yppade sig.

Från de norska städerna Kungälv, Uddevalla och Marstrand skeppades järn i så stora kvantiteter, att det enligt tullinspektorens indignerade uppgifter var till *större skam än skada*. Sinclair och hans personal förefaller ha stått maktlösa.

Man vill gärna föreställa sig Skårdals skate som en stor lagercentral. De norska och danska köpmännen uppträdde överlägset mot den svenska

tullen, och sparade inte på giftiga spydigheter. Sinclair skrev att köpmännen skröt med hur mycket järn de hade till försäljning *föregifwandes dhem hafwa Järnbärg Uthj Norige. Sådant håån och spådt, medh meere hamn och förtret får man höra*.

Teckenförklaring

- Göta älv med bifloder
- +++ Riksgräns

Häradsnamn

- STÄDER
- Tullstationer
- Övriga orter

Svenska tullstationer vid Göta älv

Fram till freden i Roskilde 1658 fanns det tullstationer vid Göta älv.

Källor: Nödinge kommun av Bror A Andersson och Göta älv som riksgräns och handelsled av Lars Linge i boken Kring Göta älv.

Text och bild: Bo Björklund.

Nödinge – religion och kultur

Nödinge kyrka och offerkällan

Kyrkan var den odlade bygdens centrum, religiöst och kulturellt, malmklang från dess klockor ramade in den enskildes liv, gav rymd åt arbetslivets växlingar och skapade fasthet åt bondekollektivet.

Till kyrkan drogs vägar, kring kyrkan samlades administrativa organ som såväl köpenskap och världslig flärd. (S P Bexell i Göteborgs Historia och herdaminne år 1835)

Offerkällan

Till vänster nertill i bilden ovan syns en sten. Den markerar platsen för en offerkälla. Den är igenfylld men hade järnhaltigt vatten. Här har hjälpsökande människor under århundraden offrat mynt.

Offerkällan har sannolikt redan under hednisk tid gjort platsen till ett centrum för kult och offer. Kyrkans anseende och ryktbarhet som votivkyrka (offerkyrka) kan troligtvis också kopplas till källan. Från 1600- och 1700-talen finns förteckningar över personer som skänkt penningar och andra gåvor till kyrkan.

Landhöjningen och kyrkans läge

Många gåvor till kyrkan har kommit från folk med koppling till sjöfart. På 1100-talet låg kyrkan nära Göta älv. På 1 000 år har landhöjningen varit 1-2 meter.

Del av ett äldre tak i Nödinge kyrka

I kyrkans vapenhus har man på en vägg satt upp plankor som har utgjort medeltidskyrkans tak. Målningen är utförd i den äldre Läcköskolans stil. Från slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet.

Läcköskolan är ett samlingsnamn för de konstnärer som under 1600-talets andra hälft arbetade för Magnus Gabriel De la Gardie på hans gods, främst Läckö.

Ekkista från Nödinge medeltidskyrka

I början av 1980-talet skulle kyrkan renoveras. Därför gjordes först en arkeologisk undersökning. Vid utgrävningen upptäcktes rester av en medeltida stenkyrka från 1100-talet. Dessutom fann man den

här kistan, som nu förvaras i Lödöse museum. Den är gjord av ekplankor, sammanfogade med trä naglar (träpluggar). Den är daterad med dendrokronologi till 1060-talet.

Gravarna i kyrkan

Gravarna visar på en intressant brytningstid mellan vad som traditionellt kallas förhistorisk tid och medeltid. En tid då kristendomen etablerades i Sverige.

Man fann ett tiotal gravar där de döda hade begravts i ett hölje av askbark eller näver och dessutom kistan ovan. Av de skelett som gick att könsbestämma var alla kvinnor och har daterats till omkring 1050 e.Kr.

Bark- och näverkistor är exempel på ett ovanligt begravningssätt i slutet av vikingatiden. Bara på tre andra platser i Sverige har man funnit samma gravskick, samtliga i Västsverige. I Nordnorge har samerna använt detta begravningsskick ända fram till 1700 e.Kr.

Vid sex av kistorna fann man hasselkäppar. Gravkäppar har man hittat på fler platser. De har tolkats som religiösa symboler. Sedvänjan med gravkäppar av hassel förekommer under förhistorisk tid och tidig medeltid.

De döda låg med huvudet i väster vilket tyder på kristna begravningar. Det var vanligt att begrava kvinnor på den norra sidan av kyrkan vid den här tiden. Kanske har här legat en stavkyrka söder om gravarna, som var tidigare än den medeltida stenkyrkan.

Andra fynd

Svärd

Ett svärd av järn med åttakantig svärdsnapp hittades. Typen dateras till 1200-talet. Svärd av detta slag var dyrbara importföremål som endast förmögna personer hade råd att skaffa.

Processionskrucifix

I koret hittades en liten kopparplatta med emaljdekoration. Det hade suttit på ett processionskors av trä som varit beslaget med emaljplattor. Krucifix av detta slag tillverkades på 1100-1200-talet i Limoges i Frankrike som var ett centrum för emaljkonst.

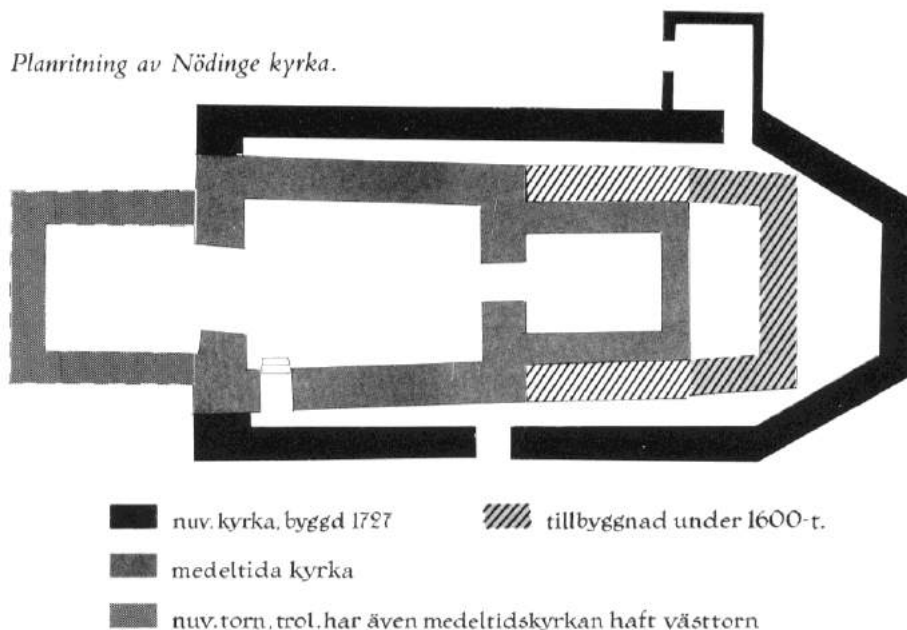
Primklocka

Nära södra korväggen hittades en s.k. primklocka eller sanctusklocka av malm. Primklockor användes vid den katolska nattvardsmässan. Klockan var spräckt men i övrigt komplett. Den dateras till 1400-talet.

Mynt

Ett femtiotal mynt hittades, både av silver och koppar. De omfattar en tidsperiod från 1200-talets slut till 1700-talet.

Planritning av Nödinge kyrka.

Dopfunten

Dopfunten med cuppa från medeltidskyrkan är ett förnämligt arbete av den så kallade Lödösemästaren. Vem han var vet man inte.

Foten är från 1700-talet och utförd i trä. Dopfunten har ett lock. I gammal tid hölls dopvattnet i dopfunten på påskdagen och byttes inte förrän nästa påskdag. För att hålla vattnet någorlunda rent hade man locket på när det inte var dop. Idag byter man vatten oftare...

Kyrkan ligger på en udde, omfluten av Nödingeån. Marken består av lera på sjösand, en olämplig grund för en byggnad av sten. Man vågar anta att platsen med källan hade en stor betydelse redan under hednisk tid som centrum för kult och offer. Att ta över platsen var ett sätt att bekämpa hedendomen. Ändå har församlingen valt att inte låta offerkällan hamna innanför häcken, se bilden på första sidan.

Vid utgrävningen 1981-1982 visade det sig att grundplanen för en medeltidskyrka från 1100-talet var närmast intakt. Den bestod av ett långhus och ett kor med en triumfbåge som avskiljare. Det kan också ha funnits ett torn. Hela kyrkan har först haft jordgolv men under 1300-talets förra hälft har västra delen av långhuset fått ett kullerstengolv som kan ses genom ett glasgolv i bänkraden längst ner i kyrkan. Det finns belysning där nere!

Sannolikt under 1600-talet har kordelen breddats och förlängts. Då fick kyrkan också trägolv. När man byggde dagens kyrka 1727 har man sannolikt återanvänt väggar och tak från medeltidskyrkan.

Utgrävningarna är dokumenterade av grävningsledaren Mona Lorentzon i boken Skärvor och fragment utgiven av Älvsborgs länsmuseum 1991.

Tidiga boplatser i Nödinge

Från den äldre stenåldern cirka 6000 år f. Kr. finns en ansamling av rester från boplatser vid höjdlägena inom södra Backa intill den havsvik som då täckte Nödinge. Havet stod då cirka 25 meter högre än idag. Denna fyndplats är en av de största och hör till de mest betydelsefulla i Sverige. Platsen är dokumenterad men ännu inte undersökt.

Tid för Kunskap – tid för Kultur

Kyrkan var den odlade bygdens centrum, religiöst och kulturellt (se Bexell 1835 ovan). Under åren som gått har det skett många och stora förändringar i samhället. Religionen hör självklart till kyrkan medan en del gamla och många nytillkomna kulturyttringar inte anses göra det. Skolan är ett sådant område. Bildningsområdet ett annat. Den borgerliga kommunen måste därför ta ansvar för

medborgarnas kulturella utveckling på ett sätt och i en omfattning som många av oss ännu inte har förstått vidden av.

I Nödinge har man tagit ett helhetsgrepp och samlat kulturen under ett tak. Man har skapat en byggnad med starka symbolvärden, precis som kyrkan har gjort i alla tider.

Byggnaden med ett tak som en fjärils vingar är ritad av arkitekten Gert Wingårdh och invigdes 1995 med mottot "Tid för Kunskap – tid för Kultur". (Kmärkt från starten!) Den största användaren, Ale gymnasium, fick ge namn åt huset.

Tre torg

Kärnverksamheten är utbildning, gymnasium och högskoleutbildning. Ett av kraven på huset var att det inte skulle ha karaktären av korridorskola. Huset är därför uppbyggt kring tre torg, ett med cafeteria, ett för information och ett för studier.

Cafeteria

En oas för avkoppling, fika och lunch, öppen även för besökare, finns på torget vid entrén.

Sporthall

En arena för såväl motion som elitidrott. Läktare för cirka 400 personer.

Teater och TV-studio

Teatersalong med 288 platser. Passar för informationer och konferenser. En studio för professionell inspelning av ljud och bild, komplett med redigeringsmöjligheter.

Fritidsgård – kulturskola

Med tillgång till skräddarsydda lokaler för olika ändamål är förutsättningarna för ungdomar att bedriva en meningsfull fritid nästintill obegränsade.

Bibliotek – se bilden.

